

TÜRKÇEDE BİR DEN FAZLA ANLAM ÖGESİYLE (SENTAKTİK YOLLA) KAVRAMLARIN İŞARETLEMESİ

Semra ALYILMAZ¹

ÖZET

Türkçe ile ilgili kaynak eserlerde (dil bilgisi ve dil bilimi kitaplarında, ders kitaplarında ve terim sözlüklerinde) Türkçenin kavramları işaretleme / sözcük yapma yollarından bahsedildiğinde genelde kök, köken ve gövde hâlindeki anlamlı dil öğelerinin (sözcüklerin) üzerlerine bazı görevli dil öğeleri (yapım ekleri / türetme ekleri) getirilerek kavramların işaretlendiği belirtilir. Bu kavram işaretleme yöntemini “morfolojik yolla / ekler vasıtasıyla kavramları işaretleme” olarak adlandırmak mümkündür.

Türkçede yeni kavramlar adlandırılırken “morfolojik yolla / ekler vasıtasıyla kavramları işaretleme” dışında birden fazla sözcük, farklı şekillerde bir araya getirilerek de kavramlar işaretlenir. Türkçede, “sentaktik / söz dizimsel yöntemle kavramları işaretleme” olarak adlandırabileceğimiz bu yolla yapılmış pek çok kavram işareti bulunmaktadır.

Bu makalede Türkçede sentaktik / söz dizimsel yöntemle yapılmış kavram işaretlerinin yapıları örneklerle birlikte dikkatle sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkçe, sözcük, kavramları işaretleme, sentaktik / söz dizimsel yöntemle kavramları işaretleme.

SIGNIFICATION OF TERMS WITH MULTIPLE SIGNIFICANCE ELEMENTS (IN SYNTACTIC WAY) IN TURKISH AND TEACHING OF THEM

ABSTRACT

When signification of terms/word formation methods in Turkish Language are mentioned in sources related to Turkish Language (in grammar and linguistic books, course books, and terminology dictionaries), it is stated that the terms are signified by adding some functional language elements (derivational affixes) at the end of some significant language elements (words) in form of base, etymon, and stem. It is possible to call this term signification method as “signification of terms in morphological way / by affixes”.

¹ Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı,
Prof. Dr. semraalyilmaz@mynet.com semraalyilmaz@uludag.edu.tr

While the new concepts are named in Turkish Language, terms are signified by combining multiple words in different forms besides "signification of terms in morphological way / by affixes". There are many term significations made in this way which we can call "signification of terms by syntactic method".

In this article, structures of term signification made by syntactic method in Turkish Language are presented to attention with examples and presented some problems in learning it.

Key words: Turkish Language, Word, Signification of Terms, Signification by Syntactic Method, Turkish Teaching.

GİRİŞ

İnsanoğlunun gelişimi, değişimi, hayata bakış tarzı, duygu ve düşünceleri, amaçları, ihtiyaçları, icatları, kendi türüyle ve kendi türü dışındaki canlı ve cansız varlıklarla olan ilişkileri ile onun dili, dilindeki söz varlığı arasında yakın ilişki bulunmaktadır. Nitekim dildeki kavram işaretleri, o dili konuşanların duygu ve düşüncelerinin, yaşayış ve inanışlarının uzantıları, temsilcileri gibidirler.

Bir kavramla ilgili yeni gelişme, değişme ve ayırışma söz konusu olduğunda, kavramlar arasında yakın veya uzak ilişki kurulduğunda ve onlarla ilgili düşünce farklılaştığında ortaya çıkan yeni "durum"u / "kavram"ı tek bir kavram işaretiyle karşılamak / ifade etmek güçleşir. Türkçenin kavramları işaretlerken başvurduğu sözcük tabanlarından yapım ekleriyle yeni kavramları adlandırma yöntemi bir anlamda yetersiz kalır.

Dil öğelerinin taşıdıkları bilgi yükleri, kendilerini oluşturan fonetik veya grafik işaretlere dilin öngördüğü ölçüye göre bölüştürülmüştür. Bu bakımdan, bir dil ögesini oluşturan ses veya harf sayısı arttıkça her ses veya harf üzerine düşen bilgi yükü; yine bir anlam ögesini oluşturan anlam ve görev öğelerinin sayısı arttıkça anlam ve görev öğeleri üzerine düşen bilgi yükü azalır (Gemalmaz, 1995: 1-7). Yani sözcüğü oluşturan ses sayısı arttıkça sözcüğün anlaşılabilirliği azalırken, sözcüğü oluşturan ses sayısı azaldıkça da sözcüğün anlaşılabilirliği artar. Bu yüzden dünya dillerinde sözcüğü oluşturan ses sayıları insan beyninin algılama kapasitesi çerçevesinde sınırlanmıştır. Zira sözcüğü oluşturan ses sayısı arttıkça sözcüğün telaffuzu ve algılanması da güçleşmektedir. Nitekim Türkçede kök ya da gövde üzerine eklenen her bir yapım eki, üzerine geldiği kök ya da gövdeyle birlikte yeni bir kalıcı kavram işareti oluştururken, sözcük boyunu uzattığı için (sözcüğü oluşturan ses başına düşen anlam yükünü azalttığı için) de sözcüğün anlaşılabilirliğini düşürmektedir.

Bu da göstermektedir ki, her ne kadar Türkçede kavram işaretleme söz konusu olduğunda ilk akla gelen metot “kök ya da gövde üzerine yapım eki getirme” olsa da söz konusu metodun belirli bir noktadan sonra kullanılabilirliği zayıftır. Dili kullananlar, insan beyninin çalışma ve algılama biçimine de uygun olarak yeni kavramları işaretlerken (mevcut kavram işaretlerine farklı anlamlar da yükleyerek) birden fazla sözcükten oluşan (çoğunlukla iki veya daha fazla parçalı / sözcüklü) kalıcı kavram işaretleme metodlarını geliştirmişlerdir. Çünkü anlamlı elemanlar arasında yer alan boşluk (space), hem sözcüğün telaffuzunu ve insan beyninin algılamasını kolaylaştırmakta; hem de sözcüğün anlaşılabilirliğini artırmaktadır (Mert, 2008: 3-4).

Zeynep KORKMAZ, doğrudan doğruya iki ya da daha çok sözcüğün Türkçenin belirli gramer kalıpları içinde yeni ve tek bir kavrama karşılık olacak şekilde bir araya getirilmesini “*birleşik kelime*” olarak adlandırmakta ve bu konuda şunları kaydetmektedir:

Türkiye Türkçesinde taşıdıkları nitelik bakımından iki türlü birleşik kelime vardır:

A. Birleşik kelime içindeki sözlerden her birinin kendi anlamını koruyarak ortaklaşa yeni bir kavrama karşılık oluşturduğu birleşikler. Bu türlü birleşik kelimeler dilimizde çok geniş bir yer tutar. Gramer yapısı ve şekil bilgisi açısından belirtsiz isim tamlaması, sıfat tamlaması, isnat grubu, edat grubu, zarf grubu, ikileme grubu ve birleşik fiil oluştururlar: el aynası, yaban gülü, yer fıstığı, açık yeşil, taze bakla, toplu iğne, başı açık, cebi delik, sabaha karşı, öğleye doğru, çok fazla, dile kolay, iyi kötü, düşe kalka, boyun eğ-, dil uzat-, kabul et-, pişman ol- vb.

B. İkinci tür birleşiklerde birleşik kelimeyi oluşturan sözlerden biri veya tamamı ya ses yapısı ya da anlam bakımından birer değişme ve dönüşme aşamasından geçerek yeni bir kavrama karşılık olmuşlardır. Bunlarda şekil ve anlam bakımından dönüşmeye dayalı bir kalıplaşıp kaynaşma söz konusu olduğu için, A grubundaki birleşiklerden farklı olarak bitişik yazılırlar: cumartesi (< cuma ertesi), pazartesi (< pazar ertesi), çarşamba (< Far. çehâr şenbe), kaynana (< kayın ana), sütlaç (< sütlü

aş), nasıl (< ne asıl), affetmek (< Ar. afv + etmek), reddetmek (< Ar. redd + etmek), menetmek (< Ar. men' + etmek); acemborusu, akşamsefası, babayiğit, başıbozuk, civciv, çöpçatan, gecekondcu, hanimeli, imambayıldı, kaynanadili, külbastı, şıpsevdi; başvurmak, tutuvermek, bakakalmak, düşeyazmak vb. (Korkmaz, 1999, 679-683).

Efrasiyap GEMALMAZ'a ve Cengiz ALYILMAZ'a göre:

Cins isim kök, köken, gövde veya deyimlerinin kurdukları **belirtisiz isim tamlamaları**;

Varlıkların durumlarını, biçimlerini, renklerini kısacası nasıllıklarını bildiren **niteleme sıfatlarıyla isimlerden kurulu sıfat tamlamaları**;

Zarf + niteleme sıfatı + isimden kurulu tamlamalar;

Olumlu veya olumsuz, geçişli veya geçişsiz **fiil kök, köken, gövde ve deyimlerinin zarflarla kurdukları tamlamalar**;

Olumlu veya olumsuz geçişli **fiil kök, köken, gövde ve deyimlerinin belirtisiz nesnelere ile kurdukları tamlamalar (fiil deyimleri)**... Türkçede birden fazla anlam ögesinden oluşan kavram işaretleri içinde değerlendirilecek nitelik taşımaktadır (Gemalmaz, 1992, 117- 134; Alyılmaz, 1994, 19-35; Alyılmaz, 2003: 148-156).

Şükrü Halük AKALIN ise, “Şor Türkçesinde Birleşik Kelimeler” başlıklı bildirisinde Şor Türkçesinde birden fazla anlam ögesiyle kurulu kavram işaretlerini “birleşik kelimeler” olarak değerlendirmekte ve söz konusu kelimeleri şöyle tasnif etmektedir:

Sözlük kelimesi değerini kazanan ve anlam bütünlüğü taşıyan kelime gruplarını birleşik kelime olarak adlandırmaktayız. Birleşik kelimeyi meydana getiren kelimeler, zamanla bazı ses olayları sonucu birleşerek şekilce kaynaşmaya uğrarlar ve tek bir kelime görünümünü kazanabilirler. Pek çok birleşik kelime ise, ses olayı görülmez. Bu kelime grupları, tek bir kavramı veya tek bir varlığı karşıladıkları için sözlük kelimesi değerini kazanmışlardır ve anlam bütünlüğünü taşımaktadırlar:

1. Şekilce kaynaşmanın görüldüğü birleşik kelimeler

1.1. Birleşik adlar

1.2. Birleşik fiiller

2. Anlamca kaynaşmanın görüldüğü birleşik kelimeler

2.1. İsim tamlaması kalıbındaki birleşik kelimeler

2.2. Sıfat tamlaması kalıbındaki birleşik kelimeler

2.3. İkileme kalıbıyla kurulan birleşik kelimeler

3. Birleşik fiiller

3.1. İsim ve yardımcı fiille yapılan birleşik fiiller

3.2. Tasvir fiilleri (Akalın, 1999, 67-76).

Hem belirtilen araştırmacıların hem de konuyla ilgili diğer araştırmacıların çalışmalarından Türkçede birden fazla anlam ögesinin (sözcüğün / kavram işaretinin) görevli dil öğelerinin de (eklerin / biçim birimlerin) yardımıyla yeni kavramları işaretledikleri anlaşılmaktadır. Yani Türkçede iki (veya daha çok) gösterge tek bir gösterge olarak, belli bir gösterilene sahip olur; zihinde kimi kez tek tek çözümlenme yerine yeni bir kavramın ve (onun adının) oluşmasını sağlar (Aksan, 1998: 102).

Bilindiği üzere yapıları bakımından dünya dilleri tasnif edildiğinde Türkçe eklemeli dillerin sondan eklemeli grubu içine dâhil edilir. Türkçenin kavramları işaretleme yollarından söz edildiğinde de genelde kök, köken ve gövde hâlindeki anlamlı dil öğelerinin (sözcüklerin) üzerlerine görevli dil öğeleri (yapım ekleri) getirilerek kavramların işaretlendiği belirtilir. Bu kavram işaretleme yönteminde adlarına “türetme eki” / “türetim eki”, “yapım eki” denilen ve işlevlerine göre “addan ad yapım ekleri”, “addan eylem yapım ekleri”, “eylemden eylem yapım ekleri”, “eylemden ad yapım ekleri” şeklinde gruplandırılan (Korkmaz, 2014: 118-190) görevli dil öğeleri, yine adlarına “sözcük” / “kelime” / “kavram işareti” denilen anlamlı dil öğelerinin üzerlerine getirilerek yeni kavramların işaretlenmesini sağlarlar. Bu kavram işaretleme yöntemini genel anlamda “morfolojik

yolla (ekler vasıtasıyla) kavramları işaretleme” şeklinde adlandırmak mümkündür. Yukarıda ayrıntılı olarak dikkatlere sunulan ve birden fazla anlamlı dil ögesinin (sözcüğün) görevli dil öğelerinin de yardımıyla kavramları işaretleme yöntemine de “sentaktik yolla (söz dizimsel yöntemle) kavramları işaretleme” adını vermek yerinde olacaktır.

Türkçenin hem ana dili olarak hem de yabancı dil olarak öğretiminde “sentaktik / söz dizimsel yolla kavramları işaretleme” yönteminin öğretilmesi, hedef kitlenin Türkçenin söz varlığını sistemli bir şekilde öğrenmesi ve bunları kullanması bakımından büyük önem taşır. Konuyla ilgili araştırmaları ve bu hususta yapılan tasnifleri de göz önünde bulundurarak Türkçede “sentaktik / söz dizimsel yöntem”le işaretlenmiş bazı kavram işaretlerini aşağıdaki şekilde dikkatlere sunmak mümkündür:

1. Belirtisiz ad tamlaması yapısındaki kavram işaretleri
2. Sıfat tamlaması yapısındaki genel anlamlı kavram işaretleri
3. Birleşik eylem yapısındaki kavram işaretleri
- 3.1. Ad + eylemden oluşan kavram işaretleri
- 3.2. Eylem-bağ-fiil/ulaç eki + eylem yapısından oluşan kavram işaretleri
4. Belirteç + eylem yapısından oluşan kavram işaretleri
5. Nesne + eylem yapısından oluşan kavram işaretleri
6. Tekrar gruplarından / ikilemelerden oluşan kavram işaretleri
7. Diğer sözcük gruplarından oluşan kavram işaretleri
8. Cümlelerden oluşan kavram işaretleri

1. Belirtisiz ad tamlaması yapısındaki kavram işaretleri:

Türkçede belirtisiz ad tamlaması yapısında yüzlerce kavram işareti bulunmaktadır. Soyut ve somut kavramları karşılayan bu kavram işaretlerinin bir kısmı birleşik bir kısmı ise ayrı yazılmaktadır.

Belirtisiz ad tamlaması yapısındaki kavram işaretlerinin bir kısmı genel anlamlı kavram işaretleri (cins / tür *vd.* adları) yaparken bir kısmı ise, özel anlamlı kavram işaretleri yapmaktadırlar.

Örnekler: *Ankara keçisi, anlam bilimi, ana dili, anaokulu, arı kovani, arı sütü, asma yaprağı, at gözlüğü, at sineği, av köpeği, ayran aş, ayırık otu, balıksırtı, balık yağı, bam teli, başağrısı, Batı Türkçesi, beyin göçü, beyin kanaması, bilinçaltı, bitki örtüsü, Buzul Çağı, çavdar ekmeği, dağ keçisi, değirmen taşı, demir yolu, dış işleri, dikimevi, dikiş iğnesi, diş taşı, el yazması gök gürültüsü, gölge oyunu, gün dönümü, içyağı, iğne oyası, itburnu, it dalası, kabak tatlısı, kocakarı soğuğu, kuş bakışı, kuşbaşı, Marmara Ereğlisi, öğretim üyesi, saz şairi, su böreği, şamaroğlanı, tavukgöğsü, tavukkarası, tereyağı, yapım eki, yeryüzü, yönetim kurulu, yük gemisi, yürüyüş bandı, yüzüstü, zımpara kâğıdı...*

Türkçede ad tamlaması yapısındaki genel anlamlı kavram işaretlerinin genelde:

ad veya ad soylu sözcük+ø + ad veya ad soylu sözcük+ belirtilen eki yapısından oluştuğu bilinmektedir. Bu yapıdaki kavram işaretlerinin birinci unsuruna “tamlayan / belirten”; ikinci unsuruna ise “tamlanan / belirtilen” adı verilmektedir. Belirtisiz ad tamlaması yapısındaki kavram işaretlerinin belirtilen ögesinin üzerinde yer alan belirtilen eki (alılmış ifadeyle iyelik üçüncü şahıs eki) /+sI/, zaman zaman işaretli olarak kullanılır (Gemalmaz, 2010: 251-259; Alyılmaz, 1999: 403-415). Belirtilen ekinin işaretli olarak kullanıldığı durumlarda söz konusu kavram işaretinin belirten ve belirtilen ögelerinin birleşik olarak yazıldığı görülür.

Örnekler: *Paşa çayırı > Paşa çayır/+ø/ > Paşaçayır, Paşa bahçesi > Paşa bahçe/+ø/ > Paşabahçe, Vezir köprüsü > Vezir köprü/+ø/ > Vezirköprü, kadayıf dolması > kadayıf dolma/+ø/ > kadayıfdolma...*

2. Sıfat tamlaması yapısındaki kavram işaretleri:

Türkçede sıfat tamlaması yapısındaki kavram işaretlerinin sayısı, ad tamlaması yapısındakilere oranla daha azdır. Bu kategorideki kavram işaretlerinin Türkçenin yazım kuralları gereği bitişik ve ayrı yazılanları vardır.

Örnekler: *Astsubay, başçavuş, astsubay başçavuş, baykuş, başkent, burma bilezik, burma bıyık, cam kavanoz, cicianne, cicibaba, çatma kaş, demir çubuk, demir kapı, demir tel, dolmabiber, Çukurova, kabakulak, kırmızı kalem, kaytan bıyık, Keloğlan, Kınalıada, kırmızıbiber, kırmızıturp, kırmızı çizgi, kırmızı pasaport, kısır döngü, Kızılurmak, kocabaş, koşapınar, kuru fasulye, kuru köfte, taş köprü,*

Taşköprü, Pamuk Prenses, Pembe İncili Kaftan, paşababa, üstçavuş, üstsubay, üsteğmen, üvey anne, üvey baba, Yeşilirmak, yoğun bakım, yün çorap, yüzyıl...

3. Birleşik eylem yapısındaki kavram işaretleri:

Türkçede bu yapıdaki kavram işaretleriyle yani birleşik eylemlerle iki şekilde karşılaşılmaktadır:

“Ad + eylemden oluşan kavram işaretleri”,

“Eylem- bağ-fiil / ulaç eki + eylem yapısından oluşan kavram işaretler.

3.1. Ad + eylemden oluşan kavram işaretleri:

Türkçede (kök, köken ve gövde hâlindeki Türkçe ve alıntı) ad ve ad soylu sözcükler ve sözcük öbekleri kendilerinden sonra *et-*, *eyle-*, *ol-* ve *kıl-* yardımcı eylemleriyle birlikte kullanılarak yeni anlamlara gelen kavram işaretlerini (söz konusu adla ilgili eylemleri) oluştururlar. Bu yardımcı eylemler dışında bazı asli eylemlerin de (*al-*, *ver-*, *bul-*, *gel-*, *gör-*, *tut-*, *vur-*, *yap-...*) Türkçenin tarihsel süreci içinde aynı işlevle kullanıldıkları bilinmektedir. Türkçede ad + eylemden oluşan kavram işaretlerinin sayısı oldukça fazladır.

Örnekler: *Adam et-*, *dert et-*, *emret-*, *göz et-*, *hisset-*, *kahret-*, *sabret-*, *söz et-*, *yardım et-*, *yarış et-*; *el eyle-*, *emreyle-*, *deli divane eyle-*, *göz eyle-*, *kul / köle eyle-*, *söz eyle-*, *var eyle-*, *yok eyle-*, *yol eyle-*; *adam ol-*, *cömert ol-*, *cariye ol-*, *düşman ol-*, *kağan ol-*, *kul ol-*, *köle ol-*, *kör ol-*, *sağ ol-*, *sağır ol-*, *yar ol-*, *yok ol-*; *dua kıl-*, *ilaç kıl-*, *kul kıl-*, *köle kıl-*, *namaz kıl-*; *gönül al-*, *göz at-*, *öç al-*, *çare bul-*, *çözüm bul-*, *iş bul-*, *şaka yap-*, *iş yap-...*

3.2. Eylem- bağ-fiil (ulaç) eki + eylem yapısından oluşan kavram işaretleri:

Bu kategorideki birleşik eylemler, asli durumdaki bir eylemle yardımcı durumdaki ikinci bir eylemin bağ fiil (ulaç) eki vasıtasıyla birleşmesinden oluşurlar. Bu yapıdaki kavram işaretlerinin ikinci kısımlarında yer alan eylemlerin birlikte kullanıldıkları eylemlerden tezlik, süreklilik, yeterlilik, yaklaşma ve durum bildiren yeni eylemler yaptıkları görülür (Alyılmaz, 2017: 109).

Türkçede tezlik, süreklilik, yeterlilik ve yaklaşma bildiren eylemler için genelde “tasvirî fiiller” / “tasvir fiilleri” / “betimlemeli fiiller” terimleri kullanılmaktadır. Bunlar /-A bil-/ (olumsuz: /-AmA-/)

yeterlilik; /-A dur-/ süreklilik; /-I ver-/ tezlik; /-A yaz-/ yaklaşıma bildiren eylemlerdir (Korkmaz, 1992: 146).

Türkçede “eylem- bağ-fiil eki + eylem” yapısından oluşan kavram işaretlerinin (birleşik eylemlerin) sayısı oldukça fazladır.

Örnekler: *Anlatabil-, alabil-, gezebil-, görebil-, kılabil-, koparabil-, koyabil-, vurabil-, yapabil-, yetişebil-; açiver-, akiver-, aliver-, bakiver-, bekleyiver-, çeviriver-, çöküver-, ekleyiver-, fırlativer-, kazaniver-, tutuver-, veriver-, yazıver-, yollayıver-; gezedur-, gidedur-, yürüyedur-; bakakal-, şaşakal-, kalakal-, yatakal-; olagel-, süregel-; düşeyaz-, öleyaz-, yıkılayaz-, boğulayaz-; istemeyegör-...*

4. Belirteç + eylem yapısından oluşan kavram işaretleri:

Belirteç (zarf) + eylemden oluşan kavram işaretleri nasıllık, nicelik, yer, yön ve zaman belirteçlerinin olumlu veya olumsuz, geçişsiz veya geçişli eylem kök, köken ve gövdeleriyle birlikte kullanımları sonucunda ortaya çıkarlar. Belirteç + eylem yapısından oluşan kavram işaretlerinde belirteçler, eylemlerin genel niteleyicileri olarak kullanılmakta ve belirteç ile eylem arasında sürekli bir anlam ilişkisi kurulmaktadır. Türkçenin tarihi ve doğal gelişimi içinde belirteçlerle eylemler arasında oluşan bu sürekli anlam ilişkisi, belirteç + eylemden kurulu tamlamalar şeklinde ifade edilebilecek niteliktedir (Gemalmaz, 1992: 126-127; Alyılmaz, 1994: 21-24; Alyılmaz, 2003: 148-156; Efendioğlu, 2010: 71-80; Alyılmaz, 2013: 149; Daşdemir, 2014: 51; Alyılmaz, 2017: 11). Türkçede bu yapıdaki kavram işaretlerinin sayısı oldukça fazladır:

Örnekler: *Aç kal-, açıkta kal-, açığa vur-, açığa çık-, açılıp saçıl-, ağır bas-, ağırdan al-, ağlayıp sızla-, alttan al-, aşırı bul-, bardaktan boşalır gibi yağ-, başıboş kal-, başıboş bırak-, bıyık altından gül-, bitkin düş-, boşa çıkar-, buram buram terle-, doludizgin git-, doludizgin koş-, döne döne ara-, dört dön-, dörmala git-, dörmala koş-, düşe kalka büyü-, el üstünde tut-, geri çekil-, geri dön-, geri çevir-, geri gel-, göz ucu ile bak-, göz göze gel-, hafife al-, harıl harıl çalış-, hor bak-, içeri al-, ileri gel-, ileri geri konuş-, ileri sür-, ince eleyip sık doku-, kabak çiçeği gibi açıl-, kana kana iç-, kapı kapı dolaş-, karşı karşıya kal-, katıla katıla gül-, kendi yağıyla kavrul-, kestirip at-, kırta kırta yürü-, kısa kes-, körü körüne bağlan-, oflayıp pufla-, oflaya puflaya git-, oluk gibi ak-, omuz omuza çalış-, özenip bezen-, parmakla göster(il)-, pisipisine git-, sarpa sar-, sel gibi ak-, serbest bırak-, serbest kal-, serden geç-, soluk soluğa kal-, tepe tepe*

kullan-, tepeden bak-, uykusuz kal-, üstün gör-, üstün tut-, yalnız kal-, yolda bırak-, yolda kal-, yan gelip yat-, yan gözle bak-, yangına körukle git-, yanıp tutuş-, yel gibi git-, yerden yere vur-, yüzüstü bırak-, yüzüstü ko(y)-, yüz yüze konuş-, zeytinyağı gibi üste çık- (Alyılmaz, 2003: 148-156; Daşdemir, 2000: 86-88; Öztürk, 2008: 1071-1080; Alyılmaz, 2017: 11).

5. Nesne + eylem yapısından oluşan kavram işaretleri:

Nesne + eylem yapısından oluşan kavram işaretlerinde olumlu veya olumsuz, geçişli eylem kök, köken ve gövdelerinin, nesnelere birlikte kullanılarak genel anlamlı bir kavramı karşıladıkları / ifade ettikleri görülür. Nesne + eylem'den oluşan birleşik kavram işaretlerinde nesnelere, eylemlerle sürekli anlam ilişkisi kurarlar. Nesnelere fiiller arasında zamanla oluşan bu sürekli anlam ilişkisi, "nesne + eylem'den kurulu tamlamalar" şeklinde ifade edilebilecek niteliktedir (Gemalmaz, 1992: 126-127; Alyılmaz, 1994: 24-26; Alyılmaz, 2003: 151-152; Alyılmaz, 2017: 12). Bu gruba giren kavram işaretlerinin sayısı ayrı ayrı çalışmalarını gerektirecek kadar fazladır.

Örnekler: *Abayı yak-, adım at-, adımını at-, ağız ara-, ağız eğ-, ağızını bağla-, ağızını boz-, ağızının payını ver-, akıl al-, aklımı oynat-, and iç-, arayı aç-, at bin-, ayağını kaydır-, ayak bas-, baş eğ-, baş kaldır-, baş koy-, bayrak aç-, bel bağla-, beyin yıka-, boyun bük-, boy göster-, boyunun ölçüsünü al-, burun kıvr-, can at-, can ver-, canını acıt-, çaba göster-, çene yor-, çile çek-, damga(yı) bas-, dava aç-, dert aç-, dikiş dik-, dış bile-, düğüm at-, düş yor-, ecel teri dök-, el aç-, el bağla-, el çek-, el kavuştur-, emek çek-, etek öp-, ev kur-, ev yık-, fırsatı kaçır-, fırsat kolla-, gaf yap-, gam ye-, gazel oku-, göğüs ger-, gönül al-, gönül avut-, gönül yap-, göz boya-, göz dik-, haber sal-, haber ver-, haber uçur-, hapı yut-, haram ye-, hasret çek-, hesap gör-, hesabını gör-, hüküm giy-, ibret al-, iç aç-, içini acıt-, ip atla-, iş(ini) bitir-, iş gör-, iş tut-, işin aslımı astarını anla-, iz bırak-, iz sür-, izin al-, kan dök-, kantarın topuzumu kaçır-, kazık at-, kendini beğen-, kendini göster-, kesenin ağızını aç-, kılıç kuşan-, kin tut-, kucak aç-, kulaç at-, laf at-, laf vur-, mendil aç-, miras ye-, naneyi ye-, omuz ver-, öç al-, pabuç bırak(ma)-, paçayı sıva-, özür dile-, para dök-, parmak bas-, pas at-, rüya gör-, savaş aç-, saygınlığını yitir-, saz çal-, selam al-, selam ver-, sevda çek-, sır aç-, sırrını aç-, sırt çevir-, sigara iç-, sinek avla-, söz kes-, surat as-, şifayı bul-, taş at-, tepesini attır-, ter dök-, toz kondurma-, tuğra çek-, türkü yak-, ufuk aç-, yalan söyle-, yas tut-, yemin iç-, yol al-, yol kes-, yol göster-, yüz bul-, yüz çevir-, yüz*

buruştur- (Alyılmaz, 2003: 151-155; Korkmaz, 2007: 263; Öztürk, 2008: 1037-1064; Alyılmaz, 2017: 12); *adak ada-*, *av avla-*, *çakmak çak-*, *çizgi çiz-*, *delik del-*, *dilek dile-*, *ekin ek-*, *içki iç-*, *iz izle-*, *kesim kes-*, *kuşak kuşan-*, *kuzu kuzula-*, *ot ota-*, *oya oy-*, *oyun oyna-*, *saçı saç-*, *sarık sar-*, *sarma sar-*, *sayı say-*, *sırma sırtı-*, *soru sor-*, *söz söyle-*, *su sula-*, *su suvar-*, *uyku uyu-*, *ütü ütüle-*, *yakı yak-*, *yal yala-*, *yama yamala-*, *yayık yay-*, *yaylaları yayla-*, *yazı yaz-*, *yazılar yaz-*, *yemek ye-*, *yumurta yumurtla-*, *yük yükle-*... (Alyılmaz, 2017: 256-257).

6. Tekrar gruplarından / ikilemelerden ve pekiştirmelerden oluşan kavram işaretleri:

Türkçede aynı, yakın ve zıt anlamlı iki ya da daha çok sözcük, birlikte kullanılarak yeni anlama gelen yeni bir kavram işaretini oluştururlar. Türkçenin söz varlığı içinde bu gruba giren sözcüklerin sayısı oldukça fazladır.

Örnekler: *Açık açık*, *adım adım*, *akın akın*, *avuç avuç*, *az az*, *azar azar*, *beşer beşer*, *deste deste*, *gide gide*, *göz göz*, *katar katar*, *koşa koşa*, *kucak kucak*, *sepet sepet*, *yığın yığın*, *zangır zangır*; *açık saçık*, *ezik büzük*, *ipsiz sapsız*, *oğul uşak*, *saçma sapan*, *yana yakıla*; *iyi kötü*, *aşağı yukarı*, *alt üst*, *içli dışlı*, *az çok*, *düşe kalka*...

Türkçede bazı sözcüklerin ilk hecelerine “p, m, s, r” ünsüzlerinden biri katılarak sözcüğün verdiği anlam yoğunlaştırılır; pekiştirilir. Türkçede pekiştirme yapılırken sözcüğün önsesi, ilk hecesi ve hece sayısı dikkate alınır. Bu tür özelliklere göre sözcüklerin kendi yapısından yepyeni bir ya da iki hece kurulur; bu heceler sözcüklerin başlarına getirilir. Bunun sonucunda da yeni bir kavram işareti elde edilir (Hatiboğlu, 1973: 18-19). Bu kategoride yer alan kavram işaretlerinin sayısı da oldukça fazladır. Örnekler: *Apaçık*, *bambaşka*, *besbelli*, *depderin*, *büsbütün*, *ciscibil*, *ciscibildak*, *çarçabuk*, *çırılçırplak*, *dupduru*, *kaskatı*, *kıpkırmızı*, *koskocaman*, *kupkuru*, *sapsarı*, *sırlısklam*, *upuzun*, *yemyeşil*...

7. Diğer sözcük gruplarından oluşan kavram işaretleri:

Türkçede farklı türlerdeki sözcük öbekleri de (bulunma öbekleri, ayrılma öbekleri, yaklaşma öbekleri, isnat öbekleri, sıfat-fiil grupları, birleşik ad grupları vb.) genel anlamlı kavram işaretleri yapmaktadırlar (Ergin, 1983: 374-397; Karahan, 1999: 11-44; Altun, 2011: 15-23; Kerimoğlu, 2006: 106-118; Durukan, 2010: 145-166).

Örnekler: *Anadan doğma*, *arada bir*, *ikide bir*, *kafadan kontak*, *sonradan görme*, *sonradan olma*, *sudan ucuz*, *tepeden inme*,

tümdengelim, yandan çarklı, yerden bitme, yerden yapma, başa bela, dile kolay, soya çekim, teke tek, tümevarım, ağız bozuk, ağız büyük, ağız gevşek, almı açık, bağırı yanık, başıboş, eli açık, eli bol, gözü açık, gözü pek, gözü tok, karnı aç, sırtı çıplak, açılçer, cankurtaran, çöpçatan, vatansever; Mustafa Kemal ATATÜRK, Necip Fazıl KISAKÜREK, Orhan Veli KANIK...

8. Cümlelerden oluşan kavram işaretleri:

Türkçede cümle öğelerinin birleşerek kavramları işaretledikleri (tek bir sözcük gibi kullanıldıkları) bilinmektedir. Bu durum daha ziyade iki öğeden oluşan basit yapı cümleler için söz konusudur. Bu tür yapılarda basit cümleyi oluşturan cümle öğeleri, bu özelliklerini kaybedip âdeta ad soylu iki sözcükmüş gibi birleşerek yeni bir kavram işaretini (sözcüğü) oluştururlar. Sayıları fazla olmasa da bu tür kavram işaretleri Türkçenin söz varlığı içinde gün geçtikçe artarak yer almaktadır.

Örnekler: *Albastı, albeni, ateşkes, ayakbastı, çekberi, çekyat, çitkırıldım, dalbastı, dokunmabana, dönüba, firdöndü, geceköndü, gelberi, gündöndü, günindi, imambayıldı, incitmebeni, kaptkaçtı, karayandı, karyadı, kaşbastı, kedibastı, kediyaladı, kolbastı, kuşkonmaz, külbastı, mirasyedi, sallabaş, sallapati, sallasirt, sinekkaydı, şıpsevdi, toprakbastı, unutmabeni, yapboz, yolbil, yolbul, yönbul, zıpcıktı...*

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkçede yeni kavramlar işaretlenirken sözcük kök, köken ve gövdelerinin üzerlerine yapım / türetim ekleri getirilerek yeni anlamlara gelen sözcükler türetilir. Bu sözcük yapım yolunu “morfolojik yolla / ekler vasıtasıyla kavramları işaretleme” olarak adlandırmak mümkündür.

Türkçede kavramlar hem “morfolojik yolla / ekler vasıtasıyla” hem de “sentaktik / söz dizimsel yolla işaretlenebilmektedir. “Sentaktik / söz dizimsel yöntem”le kavramlar işaretlenirken birden fazla anlam ögesi (sözcük) bir araya gelerek yeni bir kavram işaretini (sözcüğü) oluşturur.

Konuyla ilgili kaynaklarda (dil bilgisi ve dil bilimi kitaplarında, ders kitaplarında ve terim sözlüklerinde) Türkçenin kavramları işaretleme / sözcük yapma yollarından bahsedildiğinde genelde “morfolojik yolla / ekler vasıtasıyla sözcük yapımı”ndan bahsedilmiş; “sentaktik / söz dizimsel yolla sözcük yapımı” ihmal

edilmiş veya farklı konular ve başlıklar altında dikkatlere sunulmuştur. Oysa aynı gramer kategorisi içinde yer alan konuların aynı bölümde verilmeleri Türkçenin eğitimi ve öğretimi açısından büyük önem taşır.

Türkçenin hem ana dili olarak hem de yabancı dil olarak öğretiminde “sentaktik / söz dizimsel yolla kavramları işaretleme” yönteminin “sözcük yapım yolları” içinde öğretilmesi, ders kitaplarındaki ve diğer kaynak eserlerdeki mevcut eksikliklerin giderilmesi hedef kitlenin Türkçenin söz varlığını sistemli bir şekilde öğrenmesini ve bunları etkin bir şekilde kullanmasını sağlayacaktır.

Türk dil bilgisi kitaplarına, Türkçe ders kitaplarına ve terim sözlüklerine Türkçede sözcük yapımı, sözcük türleri ve sözcük grupları açısından bakıldığında terim birliğinin olmadığı; söz konusu konuların anlatımında ciddi bir karmaşanın yaşandığı görülür. Nitekim gramer kategorilerine ait adlandırma, tanım ve örnekleme yapılarındaki görülen farklılıklar dil bilgisi öğretiminde büyük sıkıntılara ve öğrenme güçlüklerine yol açmaktadır. Özellikle farklı kademelerde farklı dil bilgisi kaynak kitaplarından yararlanan öğrenciler sürekli kavram karmaşası yaşayarak dil bilgisini işlevsel olarak beceriye dönüştürmekten uzaklaşmaktadırlar. Bu konuda tam anlamıyla görüş birliği sağlanamayacaksa da öğretim kurumlarına sunulan dil bilgisi kaynak kitaplarında terim birliğine dikkat edilmelidir (Durukan, 2010: 162).

KAYNAKÇA

- Abik, A. D. (2010). Derleme Sözlüğünde Madde Birleştirme Önerileri ve Bu Maddeler Üzerine Değerlendirmeler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 20, 7-34.
- Agakay, M. A. (1943). *Türkçe Felsefe Terimlerinin Dil Bakımından Açıklanması Dolayısıyla Bazı Kelime Yapım Yolları*. İstanbul.
- Ahanov, K. (2008). *Dil Bilimin Esasları*. Ankara, Aktaran: M. CERİTOĞLU.
- Akalın, Ş. H. (1999). Şor Türkçesinde Birleşik Kelimeler. *III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996*, Ankara, 67-76.
- Akalın, Ş. H. vd. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara.
- Aksan, D. (1998). *Anlambilim-Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara.

- Altun, M. (2011). *Türkçede Kelime Grupları Çözümlemeleri "Türk Romanlarından Örneklerle"*. İstanbul.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Erzurum.
- Alyılmaz, C. (1999). Zamir n'si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?. *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara, 148-156.
- Alyılmaz, C. (2003). Türkçede Fiil Deyimleri ve Öğretimi Üzerine. *Türk Dili Dergisi*, 620, 534-540.
- Alyılmaz, S. (2013). *Güncel Türkçe Sözlük'te Yer Alan Argo Nitelikli Kavram İşaretleri. Leyla Karahan Armağanı*, Ankara, 165-192.
- Alyılmaz, S. (2017). *Türkçede Nesne Tekrarlı Fiiller*. İstanbul.
- Atabay, N., KUTLUK, İ. ve ÖZEL, S. (2003). *Sözcük Türleri*. Ankara, yay. haz. D. AKSAN.
- Atalay, B. (1946). *Türkçe'de Kelime Yapma Yolları*. İstanbul.
- Daşdemir, M. (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal - İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul, çev. A. U. ELÖVE.
- Dizdaroğlu, H. (1962). *Türkçede Sözcük Yapma Yolları*. Ankara.
- Durukan, E. (2010). Türkiye Türkçesinde Sözcük Grupları ve Öğretimi Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 43, 145-166.
- Efendioğlu, S. (2010). Zarf Tamlaması. *TDAY Belleten 2008 /1*, Ankara, 71-80.
- Eker, S. (2005). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara.
- Ergin, M. (1983). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul.
- Gemalmaz, E. (1992). *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve Bu Değerlerin İhtiyaç Hâlinde Bu Dilin Gelişimine Muhtemel Etkileri*. Erzurum.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin Derin Yapısı*, Ankara, yay. haz. C. ALYILMAZ ve O. MERT.

- Hatiboğlu, V. (1973). *Türkçede Pekiştirme*. Ankara.
- Karahan, L.(1999). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara.
- Kerimoğlu, C. (2006). Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Söz Dizimi ile İlgili Kabuller Üzerine I (Kelime Grupları). *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20, 106-118.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara.
- Korkmaz, Z. (1999). Türkiye Türkçesinde Benzetme Yoluyla Kurulan Birleşik Kelimeler. III. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996*, Ankara, 679-683.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara.
- Mert, O. (2008). Orhun Yazıtlarında Kullanılan İşaretsiz (/./) Görev Ögeleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, 1-20.
- Öztürk, D. (2008). *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış - Deyimleşmiş Birleşik Fiüller*. Ankara.
- Pekel, A. G. (1943). *Türkçe Kelime Üreme Yolları*. İstanbul.
- Üstünova, K. (2008). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*. İstanbul.